

Nemanja VUJČIĆ*

ROBOVI S JADRANA U KLASIČNOJ GRČKOJ

ABSTRACT: *The paper examines the presence of slaves from the Adriatic regions in the Classical Greece, as a contribution to the ongoing debate about the prevalence and general importance of Illyrian piracy in the pre-Hellenistic times. Traditional historiography maintains that there was widespread, indeed “endemic” Illyrian piracy centuries prior to the recorded activities of Illyrian pirates under king Agron in the second half of the 3rd century BC. If this was really the case, we would expect that it had a significant impact on the supply of slaves in Classical times. However, the examination of available sources (Old Attic comedy, prose literature, slave records from the Laurion mines, the Attic stelai, the slave lists from Chios, Athenian naval catalogues etc.) shows their presence to be minimal. Some slaves from Illyria are mentioned in the Attic stelai but hardly anywhere else, their numbers being dwarfed by the multitudes of Anatolian and Thracian slaves. Extant sources imply that there was no large scale export of slaves from Illyria in the Classical times and, likewise, that the scale of Illyrian piracy was fairly modest.*

KEY WORDS: *Ancient piracy, slave trade, Illyrian pirates, origin of slaves, Classical Greece.*

U dugotrajnoj, sada već i višedecenijskoj debati o počecima i značaju ilirskog gusarstva na Jadranu, jedan aspekt je ostao slabo zapažen: trgovina robljem. Da počnemo od dobro potkrepljene i prihvaćene generalizacije: gusarenje je jedan od važnijih izvora robova u antičkom svetu, između aktivnosti gusara i delatnosti trgovaca robljem postojala je bliska veza, posvedočena na drevnom Mediteranu ali i van njega.¹ Nesumnjivo, mnogi od ljudi koje su

* Autor je vanredni profesor na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

¹ Y. Garlan, *Slavery in Ancient Greece*, Ithaca 1982, 48-51; N. R. E. Fisher, *Slavery in Classical Greece*, Bristol 1993, 36-37; Ph. de Souza, *Piracy in the Graeco-Roman World*, Cambridge 2002, 60-65; J. Andreau, R. Descat, *The Slave in Greece and Rome*, Madison 2011, 56, 61-63; P. Hunt, *Ancient Greek and Roman Slavery*, Malden 2018, 33.

pirati oteli bili bi otkupljeni. Praksa popunjavanja piratskih družina zarobljenicima sa trgovačkih lađa, često spominjana u istoriji novovekovnog mediteranskog i atlantskog gusarenja, slabo je posvedočena u antici, ali u nekim slučajevima otmičari bi zadržavali deo otetih za sebe, kao lične robove. Međutim, najčešće bi u posedu gusara ostajala grupa zarobljenika za koje sami gusari nisu bili zainteresovani i za koje niko nije bio spreman da plati otkup.² Ti ljudi su prelazili u ruke trgovaca robljem. Ova pojava je bila najizraženija upravo na antičkom Mediteranu, kada linija između prihvaćenih praksi ratovanja i gusarenja nije bila jasno povučena, i kada se delatnost pirata najčešće odvijala uz tolerisanje, prihvatanje a ponekad i aktivno upravljanje od organizovanih država.³

Od druge polovine III veka p.n.e. ilirski gusari iz oblasti današnjeg južnog Jadrana privlače pažnju grčkih i latinskih pisaca. U ovom periodu Iliri su uplovljavali u Jonsko more, napadali lađe na moru, naselja u primorskom pojasu, čak i utvrđene gradove.⁴ Aktivnost ovih pomoraca, koji su izlazili na pučinu uz blagoslov i podršku ilirskih kraljeva, ubrzo je izazvala prvu rimsku vojnu intervenciju na istočnoj obali Jadrana.⁵ Istoričari koji su se bavili ilirskim gusarima uglavnom su pretpostavljali da je gusarenje na Jadranskom moru imalo slične („endemske“) razmere i ranije, samo je bilo slabije posvedočeno u grčkim izvorima, možda zato što se Jonsko more u klasično i ranohelenističko doba nalazilo pod kontrolom snažnih grčkih sila (prvo Sirakuze i Korkire, kasnije Makedonije i Epira) koje su sprečavale Ilire da napadaju pomorske linije izvan Jadrana.⁶

² D. M. Lewis, Piracy and Slave Trading in Action in Classical and Hellenistic Greece, *Mare Nostrum* 10-2 (2019), 93-102 analizira tretman zarobljenika od strane gusara i veze između gusarenja i trgovine robljem; primeri na koje se oslanja su uglavnom helenistički.

³ Y. Garlan, Signification historique de la piraterie grecque, *Dialogues d'histoire ancienne* 4 (1978), 1-16.

⁴ Polyb. II 2-7.

⁵ Polyb. II 8-12; App. III. 2, 7.

⁶ Da su razmere gusarenja u ilirskim vodama bile znatne još od najranijih vremena tvrdilo se, uglavnom bez posebnih dokaza i argumentacije, u svojoj starijoj literaturi, cf. J. M. Sestier, *La piraterie dans l'antiquité*, Paris 1880, 153-154; H. A. Ormerod, *Piracy in the Ancient World: an Essay in Mediterranean History*, London 1924, 166-171; S. Casson, *Macedonia, Thrace and Illyria: Their Relations to Greece from the Earliest Times Down to the Time of Philip son of Amyntas*, Oxford 1926, 320, 324; M. Holleaux, Les Romains en Illyrie, u: id., *Études d'épigraphie et d'histoire grecques IV: Rome, la Macédoine et l'orient grec*, Paris, 1952, 79-82. H. J. Dell, *The Origin and the Nature of Illyrian Piracy*, *Historia* 16-3 (1967), 344-358 je ponudio sveobuhvatnu kritiku ove hipoteze. U novije vreme, protiv Dellovog stava su istupili G. Bandelli, La pirateria adriatica di età repubblicana come fenomeno endemico, u: L. Braccisi, *La pirateria nell'Adriatico antico*, *Hesperia* 19, Roma 2004, 61-68, i C. Ferone, Appiano, "Illyr." 3 e la pirateria illirica nel IV sec. A.C., *Hermes* 132 (2004), 326-337. S druge strane, Ph. de Souza, *op. cit.*, 76-80 i P. Cabanes, *Iliri od Bardileja do Gencija (IV. – II. stoleće prije Krista)*, Zagreb 2002, 140-142 su podržali Dellovo tumače-

Ako prihvatimo pretpostavku da je aktivnost ilirskih gusara bila znatna i pre III veka p.n.e. onda je ona neizbežno uticala na ponudu na mediteranskim a pre svega grčkim robovskim tržištima. U skladu s tim, očekivali bismo da se robovi iz Ilirije sreću u postojećim pisanim izvorima, i to ne povremeno i slučajno, već u značajnom broju i sa izvesnom pravilnošću. Srećom, posedujemo određena izvorna svedočanstva, kako dokumentarna tako i narativna, koja pružaju direktne informacije o poreklu robova u klasičnoj Grčkoj (pre svega ali ne isključivo, u Atini) i koja nam omogućavaju da ovu pretpostavku proverimo.

Najpre dokumentarni izvori. Čuveni slučaj sknavljenja Hermi,⁷ koji se odigrao u Atini 415. godine p.n.e. i imao tako sudbonosne posledice po Atinjane i njihov predstojeći pohod na Siciliju, doveo je do osude jednog broja ljudi, među njima i samog Alkibijada (u odsustvu). Imovina osuđenih je konfiskovana i potom javno prodana. Među mnogobrojnim fragmentima natpisa koji beleže detalje ove transakcije (tzv. „Atičke stele“), nalaze se i oni na kojima je uklesano poreklo (i vrednost) robova koji su rasprodati, zajedno sa ostalom imovinom.⁸ U sačuvanom tekstu spominje se ukupno 45 robova, od toga se za čak 37 vidi poreklo. Ono što saznajemo je sažeto u tabeli:

Tabela 1: poreklo atinskih robova na osnovu tzv. Atičkih stela

Zemlja porekla:	Broj:	Procentat:*
Trakija	12	33,3%
Mala Azija (Karija, Frigija, Lidija, Kapadokija)	11	30,5%
Skitija	3	8,3%
Atika (οἰκογενεῖς)	3	8,3%
Sirija	2	5,5%
Ilirija	2	5,5%
Kolhida	1	2,7%

nje. Zajedničko svim navedenim radovima je da malo ili nimalo pažnje posvećuju trgovini robljem kao posledici aktivnosti gusara.

⁷ Thuc. VI 27-29, 53, 60-61.

⁸ IG I3 421-430; za ovo pitanje su ključni IG I3 421 (prvih dvanaest fragmenata) i 426 (još tri, naknadno otkrivena). Za većinu fragmenata ed. pr. je W. K. Pritchett, *The Attic Stelai*, Part I, *Hesperia* 22-4 (1953), 240-249, 268-279; id., *The Attic Stelai*, Part II, *Hesperia* 25-3 (1956), 276-281; id., *Five New Fragments of the Attic Stelai*, *Hesperia* 30-1 (1961), 25-28. Poslednji fragment objavio je J. McK. Camp II, *Greek Inscriptions*, *Hesperia* 43-3 (1974), 319-321. Vid. R. Osborne, P. J. Rhodes (edd.), *Greek Historical Inscriptions 478-404 BC*, Oxford 2017, br. 172, 428-446.

* Procenti navedeni u ovoj i narednim tabelama služe samo kao dopuna osnovne informacije. Pošto je uzorak mali, slučajan i nepotpun svaki vid statističke obrade je u načelu nepouzdan a u praksi neupotrebljiv.

Makedonija	1	2,7%
Krit	1	2,7%
Mesenija	1	2,7%

Rezultati koje nam pruža ovaj izvor nisu obećavajući. Čak i kada imamo u vidu nasumičan karakter uzorka, broj robova ilirskog porekla je mali, isti kao broj robova sa Levanta i neuporedivo manji od grupa koje dolaze iz Trakije i Anadolije. Nadalje, treba stalno imati u vidu da je gusarenje samo jedan od nekoliko mogućih izvora robova, dve osobe poreklom iz Ilirije su možda žrtve gusara, ali možda i ne, to ne možemo znati. Srećom, postoje i drugi izvori, a neki od njih nisu atinski.

Dva natpisa sa Hiosa, iz poslednje četvrtine V veka p.n.e.,⁹ sadrže spisak robova. Namena ovih spomenika nije sasvim jasna, početak teksta je izgubljen u oba slučaja, kod prvog većim delom, kod drugog potpuno. Međutim, već sama činjenica da su imena robova urezana u kamen, kao i to što su organizovani po „dekadama“, vojnim jedinicama, upućuje na neku vrstu vanredne ratne situacije, koja je nalagala regrutovanje i oslobađanje robova.¹⁰ Prvi natpis je bolje očuvan, mada je i on dosta fragmentaran:

Frag. A [- - -] | [- - -]υλεωνι[---] | ηφονθεμ[---] | τας γράψα[- - -] ||⁵ πόλις ἦλε[- - -] | εναυποιν [- - -] | νουδῆς vac. | Δεκάς Μιδ[- - -] | Πλάτων, ||¹⁰ Εὐδρομος, | Παφλαγων[ί]δης Χάροψ, | Μάνιππος, | Εὐχερίδη[ς], ||¹⁵ Ὑλης, | [- - -]ητων

Frag. B1 [Δεκάς]ωνος | [E]ῦα[ρ]χος, | Τίβειος, ||⁵ Οἰβάρης, | Σῦρος, | Κιλίκας, | Ἀρτύμης, | Γλαῦκος, ||¹⁰ Μειδίτης, | Ἐφεσος, | Δεκάς Παρμένοντος, | Τύργαστος, | Σῦρος, ||¹⁵ Καλλίης, | Ἀρμόδιος, | Φρύξ, | Μίδα

Frag. B2 Δ[εκάς —] | Δ[- - -] | Σ[- - -] | Μ[- - -] ||⁵ Κ[- - -] | Π[- - -] | Ο[- - -]

Frag. C vacat | [A]ρτέμων, | [A]δρηστος, | [K]αλλίης, | Εὐκρίνη[ς]

Drugi sadrži vrlo malo čitljivog teksta:

⁹ L. Robert, Sur des inscriptions de Chios, *BCH* 59,1 (1935), 453-459 (ed. pr. je E. Zolotas, *Aθηνᾶ* (1908), 219); drugi natpis je objavljen u *AA* 11 (1927-28).

¹⁰ Cf. L. Robert, *op. cit.*, 457: „On doit alors penser, me semble-t-il, à l'armement des esclaves en temps de guerre et de péril pressant.” Kao i (*ibid.*): „On comprend alors très bien le groupement par δεκάδες. La δεκάς est essentiellement une unité militaire”, i (*ibid.*, 459): „Je crois qu'à Chios nous avons une liste d'esclaves affranchis, et enrôlés par 'décades'.”

Frag. A [- - -]ι[. .] | [- - -] | [- - -] | [- - -v]⁵ [. .]εσχέω | [. .]ος | [. .]δης | [. .]ς | [Τί]βειος, ||¹⁰ [. .]ησις, | [Δεκ]άς | [. .]ων

Frag. B Πα[- - -] | Δε[κάς - - -] | Απ[- - -] | Με[- - -] ||⁵ Μη[- - -] | Παρ[- - -] | Τίβει[τος] | Ἀρτύ[μης], | Ποτε[- - -] ||¹⁰ Πέρσ[ης?], | Δημή[τριος], | Δεκάς, [- - -] | Σωσι[- - -]

Iako ozbiljno oštećeni, ovi natpisi daju dosta materijala za proučavanja porekla robova. Prvi sadrži čak dvadeset i šest imena, od kojih su deset prepoznatljiva robovska, etnička imena.¹¹ U drugom čitamo još nekoliko imena (pet prepoznatljivih, ali su sva sem jednog dopune), od toga tri strana. Ni ovde ne srećemo jasno posvedočene robove-Ilire, nema ni Tračana ni Skita (možda se kriju pod grčkim imenima?). Svih trinaest robova sa etničkim imenima dolaze iz Azije, velika većina iz Anadolije (Lidija, Frigija, Paflagonija, Kilikija, jedan rob čak nosi ime Ἐφεσος što je verovatno samo mesto gde je prodat grčkim trgovcima), dvojica su iz Sirije. Hios je u antici bio poznat kao bogato ostrvo, čiji su stanovnici posedovali veliki broj robova, još pre klasičnog doba.¹² Međutim, to je ujedno i ostrvo koje je svojom geografijom čvrsto vezano za susedno maloazijsko kopno i moguće je da poreklo hioskih robova predstavlja prosto odraz te činjenice. Radi dobijanja potpune slike, biće potrebno analizirati još neke atinske primere.

Nadgrobni spomenici i drugi natpisi koji svedoče o radu robova u Laurijskim rudnicima u Atici (V i IV vek p.n.e.), pružaju ponekad informacije i o poreklu ovih radnika. Ovaj materijal je skupio i istražio Zigfrid Laufer (Siegfried Lauffer) u temeljnoj studiji o atičkim robovima-rudarima.¹³ Rezultate njegovih nalaza beleži sledeća tabela:

Tabela 2: Poreklo atinskih robova na osnovu natpisa iz Lauriona

<u>Zemlja porekla:</u>	<u>Broj:</u>	<u>Procenat:</u>
Mala Azija (Frigija, Paflagonija, Karija, Lidija, Bitinija, Pont)	20	74%

¹¹ Za ispravnost upotrebe etničkih imena kao metoda identifikacije robova u slučaju antičke Grčke vid. D. Lewis, *Near Eastern Slaves in Classical Attica and the Slave Trade with Persian Territories*, *CQ* 61-1 (2011), 93-98.

¹² Thuc. VIII 40; *FGrH* 115, F122 (Teopomp).

¹³ S. Lauffer, *Die Bergwerkssklaven von Laureion II: Gesellschaftliche Verhältnisse, Aufstände*, Mainz 1957, 124-128, cf. 128-136. Neka anadolska imena (Ἀρτίμας, Μανδίων) sa ovih natpisa su u izvornoj studiji pogrešno identifikovana kao iranska (cf. L. Zgusta, *Kleinasiatische Personennamen*, Prag 1964, 101, br. 108-5: „Der Name kann iranisch sein...“ i 287, br. 856-2).

Trakija	2	7,4%
Fenikija/Sirija	2	7,4%
Jermenija (ili Kapadokija?)	1	3,7%
Makedonija	1	3,7%
Etiopija	1	3,7%

Nalazi iz Lauriona pružaju dosta drugačiju sliku od one koje vidimo na stelama iz 414. g. p. n.e., dajući osnovu za tvrdnju da brojnost anadolskih robova na hioskim natpisima nije netipična i za druge grčke krajeve. Robovi sa ovog golemog poluostrva čine veliku većinu radne snage u atičkim rudnicima, uz ponekog roba iz Evrope, Sirije i Afrike. Iliri i drugi robovi poreklom sa zapada uopšte se ne sreću na natpisima iz ove serije.

Interesantan i informativan izvor sličnog tipa informacija su atinske pomorske liste, pre svega jedanaest fragmenata natpisa (blizu pet stotina ređova čitljivog teksta) objavljenog u *IG I³ 1032*. U pitanju je spisak posada atinskih ratnih brodova, nešto što se u uobičajenim okolnostima nije prezentovalo u formi javnog natpisa, verovatno iz poslednjih godina Peloponeskog rata, mada je tačan datum nemoguće utvrditi a i sama namena ovog dokumenta je sporna. Ono što je važno za problem ilirskih robova u klasičnoj Grčkoj je činjenica da ni izdaleka nisu svi članovi posada bili slobodni ljudi.¹⁴ Tako se u listama, posle zapovednika i vojnika, veslača građana, meteka i stranaca u atinskoj službi, navode i robovi (θεράπωντες).¹⁵ Tipska robovska imena omogućuju da se, bar u nekim slučajevima (ukupno njih 45), odredi i poreklo ovih ljudi:

Tabela 3: poreklo robova na osnovu atinskih pomorskih lista (*IG I³ 1032*)

<u>Zemlja porekla:</u>	<u>Broj:</u>	<u>Procenat:</u>
Mala Azija (Frigija, Lidija, Karija, Paflagonija)	22	48,8%
Trakija	10	22,3%
Sirija/Fenikija	8	17,7%
Grčka (Arkadija, Lakonija, Hios)	3	6,6%

¹⁴ Robovi se sreću i u pomorskim listama sačuvanim u *IG II/III2 1951* (početak IV veka p.n.e.) ali im najčešće nije moguće odrediti poreklo, pošto su navedena samo imena njih i gospodara, a većina ne nosi tipična robovska imena. Ipak, na pr. u red. 138 čitamo Θραϊξ Νικοβόλο. Neki od gospodara su služili na istim brodovima, vid. A. J. Graham, Thucydides 7.13.2 and the Crews of Athenian Triremes, *TAPA* 122 (1992), 266, nap. 40.

¹⁵ Za opšte informacije, analizu i tumačenje karaktera natpisa vid. G. Bakewell, Trierach's Records and the Athenian Naval Catalogue (*IG I3 1032*), u: A. Mackay (ed.), *Orality, Literacy, Memory in the Ancient Greek and Roman World*, Leiden-Boston 2008, 143-162.

Skitija	1	2,2%
Mesopotamija	1	2,2%

Maloazijske oblasti su i ovde zemlje porekla većine (gotovo polovine) robova, oni koji dolaze iz Trakije su drugi po brojnosti, ali ni Sirija i Fenikija nisu daleko iza. Druge zemlje doprinose samo u malom procentu. Robova iz zapadnih voda ni ovde nema.

Što se tiče narativnih izvora, u njima se robovi vrlo često spominju, ali ta spominjanja izuzetno retko prati i informacija o poreklu roba – postoji svega tri ili četiri desetine primera za čitavo klasično doba. Materijal koji se tiče robova u staroj atičkoj komediji skupio je još Viktor Erenberg (Victor Ehrenberg),¹⁶ dok je Margaret Miler (Margaret C. Miller) tom fondu dodala i svedočanstva klasičnih istoričara, filozofa i besednika.¹⁷ Rezultati se nalaze u sledećoj tabeli*:

Tabela 4: Poreklo robova u atinskim narativnim izvorima klasičnog doba

<u>Zemlja porekla:</u>	<u>Broj:</u>	<u>Procentat:</u>
Mala Azija (Frigija, Karija, Lidija, Paflagonija)	25	73,5%
Trakija	5	14,7%
Skitija	1 (Aristoph. <i>Thes.</i> gde se javlja jedan skitski strelac, u ulozi čuvara. Međutim, više izvora spominju skitske strelce kao kolektiv robova u javnoj službi, na pr. Andoc. III 3).	
Sirija	1	2,9%
Arabija	1	2,9%
Iran	1	2,9%
Kolhida	1	2,9%

Ponovo, ostaje snažan utisak da su glavni izvor robova bile maloazijske pokrajine, sekundarni Trakija, dok je robova iz Ilirije (i uopšte sa zapadnog Mediterana) tako malo, da direktnih potvrda kod klasičnih pisaca goto-

¹⁶ V. Ehrenberg, *The People of Aristophanes. A Sociology of Old Attic Comedy*, New York 1962, 168-175.

¹⁷ M. C. Miller, *Athens and Persia in the First Century BC: A Study in Cultural Receptivity*, Cambridge 1997, 81-85.

* Margaret Miler u svojoj tabeli na str. 82-83 prepliće svedočanstva iz književnih tekstova sa onima iz (jednog dela) epigrafskih nalaza. Ja sam u ovoj tabeli ostavio samo robove čije poreklo navode narativni izvori.

vo i nema. U poslednjih šest decenija napisane su vrlo značajne studije o problemu trgovine robljem i izvorima robova u klasičnom grčkom svetu. Među ovima su radovi koji bliže istražuju značaj i razmere izvoza robova iz Male Azije i daljeg istoka,¹⁸ Trakije i Podunavlja,¹⁹ zemalja na severnim obalama Crnog mora²⁰ i čak Kavkaza.²¹ Uporedive studije koje bi se bavile izvozom robova sa jadranskih obala nisu napisane. Nije teško videti zašto: izvorna osnova za takva istraživanja jednostavno ne postoji.

Na kraju, potrebno je osvrnuti se na druga moguća objašnjenja. Možda nas naša fragmentarna i atinocentrična svedočanstva varaju. Moguće je da robovi s Jadrana nisu stizali u velikom broju u Atinu i na Hios, ali jesu u neki drugi deo grčkog sveta (na Korkiru, Jonska ostrva ili Siciliju?). Nadalje, nije neverovatna pretpostavka da je postojala značajna aktivnost jadranskih gusara u V i IV veku p.n.e. ali robovi iz ovih krajeva nisu prodavani u značajnom broju u Grčkoj, na Siciliji ili u južnoj Italiji, već negde drugde. Gde? Na klasičnom Mediteranu nije postojao neograničen broj razvijenih robovskih sistema koji su mogli da apsorbuju veliku ponudu robova, zapravo bilo ih je svega nekoliko. Ako ne među Grcima, trgovci robljem su realno mogli ponuditi nesrećne ljude u svom posedu na dva mesta. Jedno je u centralnoj Italiji, među Etruscima, Italicima i Rimljanima. Drugo, znatno veće robovsko tržište, postalo je u klasično doba u Kartagini. Značajan broj robova i razvijena trgovina robljem su posvedočeni i u ahemenidskoj Vaviloniji, Siriji i Fenikiji,²² ali nije realno pretpostavljati da su robovi putovali tako dale-

¹⁸ D. Lewis, *Near Eastern Slaves*, 91-113.

¹⁹ V. I. Velkov, Zur Frage der Sklaverei auf der Balkanhalbinseln während der Antike, *Études Balkaniques* 1 (1964), 125-138; В. И. Велков, Рабы-фракийцы в античных полисах Греции VI–II вв. до н.э., *ВДИ* 102 (1967, 4), 70-80.

²⁰ M. I. Finley, The Slave Trade in Antiquity: the Black Sea and the Danubian Regions, *Klio* 40 (1962), 51-59 (preštampano u: id., *Economy and Society in Ancient Greece*, London 1981, 167-175); N. A. Gavriljuk, The Graeco-Scythian Slave-trade in the 6th and 5th Centuries BC, u: P. G. Bilde, J. M. Højte, V. F. Stolba (eds.), *The Cauldron of Ariantas: Studies Presented to A.N. Ščeglov on the Occasion of His 70th Birthday*, Aarhus 2006, 75-85.

²¹ D. C. Braund, G. R. Tsetschkladze, The Export of Slaves from Colchis, *CQ* 39-1 (1989), 114-125.

²² I. Mendelsohn, *Slavery in the Ancient Near East: A Comparative Study of Slavery in Babylonia, Assyria, Syria, and Palestine from the Middle of the Third Millennium to the end of the First Millennium*, New York 1978.2; M. A. Dandamaev, *Slavery in Babylonia from Nabopolassar to Alexander the Great (626-331 BC)*, DeKalb IL 1984; H. D. Baker, Degrees of Freedom: Slavery in Mid-first Millennium BC Babylonia, *World Archaeology* 33-1 (2001), 18-26; D. C. Snell, Slavery in the Ancient Near East, u: K. Bradley, P. Cartledge (ed.), *The Cambridge History of Slavery I: The Ancient Mediterranean World*, Cambridge 2011, 4-21; H. Baker, Slavery and Personhood in the Neo-Assyrian Empire, u: J. Bodel, W. Scheidel (edd.), *On Human Bondage: After Slavery and Social Death*, Malden – Oxford 2017, 15-30; D. Lewis, *Greek Slave Systems in their Eastern Mediterranean Context, c. 800-146 BC*, Oxford 2018, 199-258.

ko od ilirskih obala, zaobilazeći mnogo bliže grčke tržnice. Ako se ove hipoteze pokažu jalove, ostaje mogućnost da je u samom jadranskom zaleđu postojala potražnja za robovskom radnom snagom.

Što se tiče mogućnosti da atinski (i hioski) primer nije tipičan za celu Grčku, da su ilirski robovi bili kupovani i korišćeni drugde, ona nije nerealna i neprihvatljiva sama po sebi, ali je u potpunosti hipotetička. Zasad nema nikakvih dokaza u prilog te ideje, i dok se takvi ne pojave, ne postoji ni prostor za diskusiju.

Da li su, onda, zarobljenici ilirskih gusara prodavani u centralnoj Italiji? Neposredna izvorna svedočanstva u tom pogledu takođe ne postoje, a ono malo što znamo o ranom rimskom ropstvu upućuje na zaključak da je broj robova u Italiji bio ograničen pre velike ekspanzije sredinom III veka p.n.e. i da su glavni izvor ovih robova bili lokalni ratovi.²³ Etrurci su nesumnjivo posedovali robove u još daljoj prošlosti, to beleže i književni i epigrafski izvori, a potvrđuju i arheološki nalazi,²⁴ ali nema razloga da se misli da su ih dobijali od Ilira. U stvari, etrusko gusarstvo na Jadranu je direktno posvedočeno mnogo pre ilirskog, reputacija Etruraca kao dobrih pomoraca i gusara izvan je svake sumnje već u arhaisko doba.²⁵ Mesapski gusari iz Apulije su takođe ostavili traga kao pretnja grčkom pomorstvu još u IV veku p.n.e., mnogo pre Ilira.²⁶ Gusarenje je, dakle, možda deo objašnjenja za poreklo nekih robova u prerimskoj Italiji, ali ne ilirsko gusarenje.²⁷

Nema nikakve sumnje da su Kartaginjani veliki deo svog bogatstva dugovali raširenoj eksploataciji robovskog rada u zemljoradnji. Njihov robovski sistem je verovatno bio najveći i najrazvijeniji na Sredozemlju, bar do uzdizanja Rima kao vodeće sile.²⁸ „Kartaginjani su stekli značajnu robov-

²³ K. R. Bradley, *The Early Development of Slavery at Rome, Historical Reflections / Réflexions Historiques* 12-1 (1985), 1-8.

²⁴ E. Benelli, *Slavery and Manumission*, u: J. Macintosh Turfa (ed.), *The Etruscan World*, London-New York 2013, 447-456.

²⁵ Strab. VI 2, 2. Cf. S. Bruni, *Seafaring: Ship Building, Harbors, the Issue of Piracy*, u: J. Macintosh Turfa (ed.), *op. cit.*, 763-766.

²⁶ Diod. XVI 5, 3.

²⁷ Hipoteza Klaudija Ferona (Claudio Ferone, *op. cit.*, 336-337), nastala proširivanjem prastare ideje A. Boeckh-a, *Urkunden über das Seewesen des attischen Staates*, Berlin 1840, 45, po kojoj se iza etruskog imena kriju (između ostalog i) Iliri nije potkrepljena nikakvim dokazima i ne može se shvatiti ozbiljno.

²⁸ D. Hoyos, *The Carthaginians*, London-New York, 2010, pp. 69-72; E. Flaig, *Weltgeschichte der Sklaverei*, München, 2011, 55-56; D. Lewis, *Greek Slave Systems*, 259-266. Važno je napomenuti da ovo nije novo shvatanje; i u starijoj literaturi o Kartaginjanima naglašava se obilje robova i značaj njihovog rada za punsku privredu, cf. R. B. Smith, *Carthage and the Carthaginians*, London, 1913, 32-33; S. Gsell, *Histoire ancienne de l'Afrique du Nord IV. Livre premier: histoire économique de Carthage*, Paris 1920, 49, 172. B. H. Warrington, *Carthage*, London, 1960, 127-128 bio je usamljen u stavu da je za Kartaginjane poljoprivreda imala skroman značaj.

sku populaciju, o kojoj dobijamo samo povremene naznake.²⁹ Oni su takođe održavali raširenu mrežu trgovačke razmene, i sami su bili na zlom glasu kao trgovci ljudima. Kao i u slučaju grčkih gradova, postojala je direktna veza između velikog broja kartaginskih robova i kartaginskih mogućnosti da dođu do njih. Pre Punskih ratova, Kartaginjani su kontrolisali Maltu i velike delove Sicilije, njihovi brodovi su bili česti posetioci luka u Egejskom, Jonskom i Jadranskom moru. Svakako da su bili u mogućnosti da kupuju robove na ilirskim obalama, pod uslovom da je ponuda postojala, ali jesu li i da li je? Istina, nismo najbolje informisani u pogledu izvora snabdevanja i porekla kartaginskih robova, međutim, ono malo što pouzdano znamo ne podržava ilirsku tezu. Svoje robove su nalazili u Africi, od pirata sa Balearskih ostrva (zarobljenici su mahom dolazili sa Iberijskog poluostrva), sa Korzike i, najzad, iz Italije. Do robova su dolazili i tokom svojih uspešnih vojnih pohoda, pre svega na Siciliji, ali takođe i u Africi i Španiji.³⁰ Ne postoje direktna antička svedočanstva da su ikada nabavljali robove iz ilirskih voda.

Najzad, ima li dokaza da su se sami Iliri oslanjali na mnogobrojnu robovsku radnu snagu? Ukratko: ne. Dok za savremene tračke zajednice imamo podatke o prisustvu velikog broja robova i o raširenoj trgovini robljem, za ilirska plemena takva svedočanstva nedostaju izuzev nekih indicija koje su ili vrlo nejasne ili pozne. U IV veku p.n.e., saznajemo od Teopompa, da su Ardijeji „imali u vlasništvu *prospelate* slične helotima, njih trista hiljada.“³¹ Ko su i šta su *prospelati* (προσπελάται)? Izbor reči pokazuje da se ne radi o robovima. U pitanju je složenica od reči *pelati* (πελάται), koja, između ostalog, označava osobe koje se stavljaju pod zaštitu moćnijih od sebe, dakle: zavisni ljudi, klijenti – svakako ne robovi.³² Ako pretpostavimo da su ipak robovi u pitanju, postavlja se pitanje zašto Teopomp prosto nije rekao δοῦλοι, već ih je opisao kroz poređenje sa spartanskim helotima? Ogromna brojka čini ovo svedočanstvo još sumnjivijim. Drugi podatak potiče od Agatarhida sa Knida, prema kome Dardanci poseduju mnoštvo robova (ovde je zaista upotrebljena reč δοῦλος), najbogatiji od njih i preko hiljadu. Ali i ovde teško da su u pitanju robovi u grčkom smislu, već pre neka zavisna zemljoradnička populacija, možda srodna Teopompovim helotima. Agatarhidovi „robovi“ u vreme mira obrađuju zemlju svojih gospodara, dok u vreme rata služe kao vojnici.³³ Uzimajući ono što se inače zna o ilirskom društvu, velika veći-

²⁹ D. Hoyos, *op. cit.*, 70.

³⁰ *Ibid.*

³¹ *FGrHist* 115, F 40: Ἀρδιαῖοι δέ, φησί, κέκτηνται προσπελατῶν ὥσπερ εἰλώτων τριάκοντα μυριάδας.

³² H. G. Liddel, R. Scott, H. S. Jones, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1996, sv. πελάτης, 1357; sv. προσπελάτης, 1522.

³³ *FGrHist* 86, F 17: Ἀγαθαρχίδης δ' ὁ Κνίδιος ἐν τῇ ὀγδόῃ καὶ τρακοστῇ τῶν Εὐρωπαϊκῶν Δαρδανεῖς φησί δοῦλος κεκτῆσθαι τὸν μὲν χιλίους, τὸν δὲ καὶ πλείους τοῦτων δ' ἕκαστον

na istoričara ih karakteriše kao podređene zemljoradnike.³⁴ Skrenuću pažnju i na činjenicu da Agatarhidov podatak potiče iz II veka p.n.e., znatno posle perioda koji ovde razmatram.

Imajući sve u vidu, čini se da je najčvršća, u izvornom materijalu najbolje utemeljena pretpostavka da porobljavanje ljudi u ilirskim vodama u klasično doba nije imala značajne razmere, te da ono nije mnogo uticalo na trgovinu robovima u velikim mediteranskim centrima. Broj ljudi koje su ote- li i prodali ilirski gusari bio je relativno skroman, bar do nastanka ilirske pre- datorske države pod Agronom.

Nemanja VUJČIĆ

SLAVES FROM ADRIATIC IN CLASSICAL GREECE

Summary

It is a well-recognized fact in modern scholarship that there was a link between ancient Mediterranean piracy and the slave trade. One of the more important (though never the single most important) source of slaves were activities of pirates, naval raids against merchant ships and coastal settlements. This is easily documented for both the Classical and Hellenistic age. However, in the ongoing debate about the prevalence and general importance of Illyrian piracy in the pre-Hellenistic times, this aspect is mostly neglected. Traditional historiography assumes that there was widespread, indeed “endemic” Illyrian piracy for centuries prior to the recorded activities of Illyrian pirates under king Agron in the second half of the 3rd century BC. Although seriously questioned, this view is still upheld and defended by many scholars.

If there was a significant activity of Illyrian pirates during the 5th and 4th centuries BC, how would this affect the supply of slaves in the major centers of the Mediterranean? Presumably, there would be a significant number of slaves of Illyrian or Italian origin (perhaps some Greeks, too), captured in the Adriatic, for us to discover. Is this the case? There is a number of extant Greek sources that reveal or at least imply the origin of (mostly, though not exclusively Athenian) slaves. The so-called “Attic stelai”, the evidence for the sale of property of the mutilators of the

ἐν μὲν εἰρήνῃ γεωργεῖν, ἐν πολέμοι δὲ λοχίζεσθαι ἡγεμόνα νέμοντας τὸν ἴδιον δεσπότην.

³⁴ Tako J. Ducat, *L'esclavage collectif en Illyrie. A la recherche d'un hilotisme barbare*, u: P. Cabanes (ed.), *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'antiquité. II. Actes du colloque international de Clermont-Ferrand (25-27 octobre 1990)*, Paris 1993, 211-217; J. Wilkes, *The Illyrians*, Oxford 1996, 126-127; Ф. Папазоглу, О зависмом селяштву и колективном ропству на средњобалканском простору, у: М. Лазић (ур.), *Уздање Драгославу Срејовићу*, Београд 1997, 353-358; P. Cabanes, *op. cit.*, 109-110 i dr. Nedavno je D. Lewis, *op. cit.*, 100-101 oprezno izneo pretpostavku da su προσπελάται Ardijeja i dardanski δοῦλοι ipak robovi u punom smislu.

Athenian Herms in 414 BC, do record the slaves from Illyria, but only two of them, compared to over thirty of other (mostly Anatolian or Thracian) origin. Other epigraphic documents, such as the inscriptions from the Laurion mines, the slave lists from Chios and the Athenian naval catalogues mention many slaves of Anatolian and Thracian origin, as well as some that were brought from Syria, Caucasus, Mesopotamia, Iran and Africa, but none from either Illyria or Italy. The information offered by the narrative texts, such as the plays of Aristophanes, is very similar in this regard: there no Illyrian slaves to be found.

Such evidence, although indicative, cannot end the discussion on its own. Firstly, there is a possibility that our fragmentary and Athenocentric record deceives us, that there were significant numbers of slaves from Illyria elsewhere in the Greek World (Ionian islands? Corcyra? Sicily?). But until some new evidence surfaces to support it, this will remain just another hypothesis. As a second explanation, it is possible that slaves from Adriatic were sold outside of the Greek world, for example in Italy or to the Carthaginians. Our knowledge about the origin of slaves in the Classical Western Mediterranean is hardly abundant, but what we do know shows that such claim is not likely. The Etruscans were known as pirates and slave traders, even in the Archaic age, but this was primarily on the Tyrrhenian sea (though there are some records of their activity in the Adriatic in Classical times, unlike Illyrian pirates); they hardly needed Illyrians to supply them with slaves. Apart from Etruscans and Italian Greeks, there were no developed slave systems in Italy prior to the great Roman expansion of the 3rd century BC. While the Romans certainly used some slaves from the earliest days, there is little evidence that their numbers were especially high in the 5th and 4th centuries B.C. and none whatsoever that these came from the Adriatic. On the other hand, the Carthaginians created perhaps the most extensive slave system anywhere on the Mediterranean (at least before the Roman conquest of Sicily) but they seem to obtain most of their slaves from Africa, Sicily, Balearic islands or the Iberian peninsula. Of course, like the Greeks and the Etruscans, if not even more so, the Carthaginians were accomplished pirates and slave traders in their own right. There is little place for the Illyrians in this picture.

A third possibility is that the Illyrians themselves absorbed any supply of slaves offered by their pirates. But the extant sources will not support this. While there is some reliable evidence that the Thracians in the central and eastern Balkans did use slaves in large numbers, this is almost completely lacking for the Illyrians. There are only two testimonies that could be interpreted in such a way (one by Theopompus, the other by Agatharchides of Cnidus) and both of these disappoint upon closer examination.

Taking everything into consideration, the most likely interpretation seems to be the fourth one: the slaves and slave trade from the Adriatic are scarcely mentioned in the Classical sources, because these slaves were not encountered frequently in the great slave-owning cities of the ancient Mediterranean, and because the Illyrian export of slaves was not comparable in volume to the slave trade from Anatolia, Thrace or the Near East. This is, furthermore, another strong indication that Adriatic and especially Illyrian piracy of the Classical age was not comparable to its Hellenistic successor.

Bibliografija

- J. Andreau, R. Descat, *The Slave in Greece and Rome*, Madison 2011.
- H. D. Baker, Degrees of Freedom: Slavery in Mid-first Millennium BC Babylonia, *World Archaeology* 33-1 (2001), 18-26.
- H. Baker, Slavery and Personhood in the Neo-Assyrian Empire, u: J. Bodel, W. Scheidel (edd.), *On Human Bondage: After Slavery and Social Death*, Malden – Oxford 2017, 15-30.
- G. Bandelli, La pirateria adriatica di età repubblicana come fenomeno endemico, u: L. Braccesi, *La pirateria nell'Adriatico antico*, Hesperia 19, Roma 2004, 61-68.
- G. Bakewell, Trierach's Records and the Athenian Naval Catalogue (*IG I³ 1032*), u: A. Mackay (ed.), *Orality, Literacy, Memory in the Ancient Greek and Roman World*, Leiden-Boston 2008, 143-162.
- E. Benelli, Slavery and Manumission, u: J. Macintosh Turfa (ed.), *The Etruscan World*, London-New York 2013, 447-456.
- A. Boeckh, *Urkunden über das Seewesen des attischen Staates*, Berlin 1840.
- K. R. Bradley, The Early Development of Slavery at Rome, *Historical Reflections / Réflexions Historiques* 12-1 (1985), 1-8.
- D. C. Braund, G. R. Tssetskhladze, The Export of Slaves from Colchis, *CQ* 39-1 (1989), 114-125.
- S. Bruni, Seafaring: Ship Building, Harbors, the Issue of Piracy, u: J. Macintosh Turfa (ed.), J. Macintosh Turfa (ed.), *The Etruscan World*, London-New York 2013, 759-777.
- P. Cabanes, *Iliri od Bardileja do Gencija (IV. – II. stoleće prije Krista)*, Zagreb 2002.
- S. Casson, *Macedonia, Thrace and Illyria: Their Relations to Greece from the Earliest Times Down to the Time of Philip son of Amyntas*, Oxford 1926.
- M. A. Dandamaev, *Slavery in Babylonia from Nabopolassar to Alexander the Great (626-331 BC)*, DeKalb IL 1984.
- H. J. Dell, The Origin and the Nature of Illyrian Piracy, *Historia* 16-3 (1967), 344-358.
- J. Ducat, L'esclavage collectif en Illyrie. A la recherche d'un hilotisme barbare, u: P. Cabanes (ed.), *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'antiquité. II. Actes du IIe colloque international de Clermont-Ferrand (25-27 octobre 1990)*, Paris 1993, 211-217.
- V. Ehrenberg, *The People of Aristophanes. A Sociology of Old Attic Comedy*, New York 1962.
- C. Ferone, Appiano, "Illyr." 3 e la pirateria illirica nel IV sec. A.C., *Hermes* 132 (2004), 326-337.
- M. I. Finley, *Economy and Society in Ancient Greece*, London 1981.
- M. I. Finley, The Slave Trade in Antiquity: the Black Sea and the Danubian Regions, *Klio* 40 (1962), 51-59.
- N. R. E. Fisher, *Slavery in Classical Greece*, Bristol 1993.
- E. Flaig, *Weltgeschichte der Sklaverei*, München, 2011.

- Y. Garlan, *Slavery in Ancient Greece*, Ithaca 1982.
- Y. Garlan, Signification historique de la piraterie grecque, *Dialogues d'histoire ancienne* 4 (1978), 1-16.
- N. A. Gavriljuk, The Graeco-Scythian Slave-trade in the 6th and 5th Centuries BC, u: P. G. Bilde, J. M. Højte, V. F. Stolba (eds.), *The Cauldron of Ariantas: Studies Presented to A.N. Ščeglov on the Occasion of His 70th Birthday*, Aarhus 2006, 75-85.
- A. J. Graham, Thucydides 7.13.2 and the Crews of Athenian Triremes, *TAPA* 122 (1992), 257-270.
- S. Gsell, *Histoire ancienne de l'Afrique du Nord IV. Livre premier: histoire économique de Carthage*, Paris 1920.
- M. Holleaux, Les Romains en Illyrie, u: id., *Études d'épigraphie et d'histoire grecques IV: Rome, la Macédoine et l'orient grec*, Paris, 1952, 79-82.
- D. Hoyos, *The Carthaginians*, London-New York, 2010.
- P. Hunt, *Ancient Greek and Roman Slavery*, Malden 2018.
- S. Lauffer, *Die Bergwerkssklaven von Laureion II: Gesellschaftliche Verhältnisse, Aufstände*, Mainz 1957.
- D. Lewis, *Greek Slave Systems in their Eastern Mediterranean Context, c. 800-146 BC*, Oxford 2018.
- D. Lewis, Near Eastern Slaves in Classical Attica and the Slave Trade with Persian Territories, *CQ* 61-1 (2011), 91-113.
- D. M. Lewis, Piracy and Slave Trading in Action in Classical and Hellenistic Greece, *Mare Nostrum* 10-2 (2019), 79-108.
- J. McK. Camp II, Greek Inscriptions, *Hesperia* 43-3 (1974), 314-324.
- I. Mendelsohn, *Slavery in the Ancient Near East: A Comparative Study of Slavery in Babylonia, Assyria, Syria, and Palestine from the Middle of the Third Millennium to the end of the First Millennium*, New York 1978.²
- M. C. Miller, *Athens and Persia in the First Century BC: A Study in Cultural Receptivity*, Cambridge 1997.
- H. A. Ormerod, *Piracy in the Ancient World: an Essay in Mediterranean History*, London 1924.
- R. Osborne, P. J. Rhodes (edd.), *Greek Historical Inscriptions 478-404 BC*, Oxford 2017.
- W. K. Pritchett, The Attic Stelai, Part I, *Hesperia* 22-4 (1953), 225-299.
- W. K. Pritchett, The Attic Stelai, Part II, *Hesperia* 25-3 (1956), 178-328.
- W. K. Pritchett, Five New Fragments of the Attic Stelai, *Hesperia* 30-1 (1961), 23-29.
- L. Robert, Sur des inscriptions de Chios, *BCH* 59,1 (1935), 453-470.
- D. C. Snell, Slavery in the Ancient Near East, u: K. Bradley, P. Cartledge (ed.), *The Cambridge History of Slavery I: The Ancient Mediterranean World*, Cambridge 2011, 4-21.
- J. M. Sestier, *La piraterie dans l'antiquité*, Paris 1880.
- Ph. de Souza, *Piracy in the Graeco-Roman World*, Cambridge 2002.
- R. B. Smith, *Carthage and the Carthaginians*, London, 1913.
- V. I. Velkov, Zur Frage der Sklaverei auf der Balkanhalbinseln während der Antike, *Études Balkaniques* 1 (1964), 125-138.

-
- B. H. Warmington, *Carthage*, London, 1960.
J. Wilkes, *The Illyrians*, Oxford 1996.
B. И. Велков, Рабы-фракийцы в античных полисах Греции VI–II вв. до н.э.,
ВДИ 102 (1967, 4), 70-80.
Ф. Папазоглу, О зависимом сельском хозяйстве и коллективном рабстве на среднебалканском просторе, у: М. Лазич (ур.), *Ударје Драгославу Срејовићу*, Београд 1997, 353-358.